

1917: száz év, száz üzenet

„Goethe mondta Eckermann-nal folytatott beszélgetésében: ahhoz, hogy valakiből nagy ember váljék, nagy örökséget kell kapnia, így kapta örökül Napóleon a nagy francia forradalmat, Luther pedig a papi népbutítást. Mi mindannyian egy még grandiózusabb forradalmat kaptunk örökül, mint amilyen a francia forradalom volt, és kisebb tömeges tudatborulatot, mint amilyen Luther korát jellemezte. De inkább csak üveggyöngyeinkkel piszmogunk, nem is sejtve, hogy igazi kincsekkel teli ládán üldögélünk.”

Viktor Arszlanov*

1. Történetírás és emlékezetpolitika határán

A rossz történész általában nagyon okos. Utólag megnyeri a háborúkat, más pályára állítja vagy egyenesen leveri a forradalmakat. Utólag akarja eldönteni, hogy valamely történelmileg cselekvő egyénnek vagy néposztálynak hogyan kellett volna cselekednie, mit kellett volna tennie a forradalom idején, hogy megfeleljen... Kinek is? A rossz történész azon csodálkozik vagy háborog, hogy a bolsevikok miért nem cselekedtek, mondjuk, a liberálisok módjára, vagy a liberálisok miért nem cselekedtek olykor-olykor a bolsevikok módján, mert akkor bizonyára Oroszországra a Kánaán köszöntött volna, vagy legalábbis „utolérte volna Nyugat-Európát”.

* V. G. Arszlanov: „... Az igazság veszte: az igazság győzelme” (Lukács György és Mihail Lifsic filozófiája és etikája levelezésük fényében). (Ford.: Csala Károly.). In: Krausz Tamás (összeáll. és szerk.): *Lukács György és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 112.

Persze, ne legyünk naivak. Szenvedély nélkül nem lehet a forradalmak történetéről írni, a legszenvtelenebb történész is valamely oldalon előbb-utóbb felmászik a barikádra. Ez tapasztalati tény, könyvtárnyi irodalom bizonyítja (!).

A legelső nagy, talán máig legjelentősebb, klasszikus forradalomtörténetet a forradalom egyik vezére, Lev Davidovics Trockij írta, azzal a forradalmi szenvedéllyel, amellyel csak ő tudott írni. Máig belőle „puskáznak” olykor a másik oldalon álló történészek is. Anarchista perspektívából írt, szenvedélyes vitairat volt Pjotr Arsinov *Két október* című, 1927-ben megjelent munkája vagy Paul Avrich híres könyve. A szenvedélyesség jellemezte a forradalom nyomán keletkezett első, tisztán teoretikus összegzéseket, értékeléseket is, mint a marxista Lukács Györgyét vagy a vallásfilozófus Nyikolaj Bergyajevét. Az orosz forradalom történetét elbeszélő első, nagy erudícióval megírt művek általában proszovjet, marxista vagy a marxizmushoz közel álló szerzők tollából keletkeztek. Ki ne hallott volna William Henry Chamberlain *The Russian Revolution, 1917–1921* című kétkötetes, grandiózus vállalkozásáról, vagy a múlt évben elhunyt David King „ereklye-gyűjteményéről”; Isaac Deutscher vagy E. H. Carr korszakváltást jelző, a historiográfia máig nagy becsben tartott munkáit már a történeti kutatás, a felfedezés szenvedélye hatja át.

Persze, a forradalmi (vagy ellenforradalmi) szenvedély nemcsak a történetírást vagy a filozófiát, hanem a művészetet is áthatotta. Szakbarbár történésznek kell lenni ahhoz, hogy megkerülje a kutató a megismerést élménnyé fokozó, művészi szenvedéllyel átszőtt, autentikus „forradalomtörténeteket”. Csak néhány „enciklopédiára” utalok, mint amilyen Solohov *Csendes Donja*, Iszaak Babel *Lovashadserege*, Borisz Pilnyak *Meztelen éve* vagy Artyom Viszjolij *Véráztatta Oroszországa*, Platonov *Csevingurja* vagy Bulgakov *Fehér Gárdája*, netán Szerafimovics *Vasáradata*, Maxim Gorkij munkássága, Alekszandr Blok, Jeszenyin vagy Majakovszkij költészete, Ejzenstejn vagy Dziga Vertov filmművészte, Chagall, Goncsarova vagy Petrov-Vodkin festészete.

De őszinte „osztályszenvedély” fűti az ellenforradalmi megközelítéseket, vagy a később, a hidegháború éveiben felemelkedett ún. totalitáriánus iskola értelmezéseit is. E szellemiség és irányzat a maga csúcspontját talán leghatásosabb képviselőjének, Richard Pipes-nak 1990-ben publikált „neototalitáriánus” műve jelenti, amelyet ismét a közvetlenül politikai indítékú „leleplezés szenvedélye” hatotta át, ez segítette, inspirálta őt abban, hogy kétségbe vonja az addigi ún. revizionista és marxista történetírás szinte összes alaptézisét, mód-

szerét és eredményeit. A szenvedélyesség – noha a Szovjetunió már negyedszázada nem létezik – persze érthető, hiszen a *nagy forradalmak története a világ megváltoztatásáról és megváltoztathatóságáról* szól. Különösképpen az orosz forradalom kelt szenvedélyeket még ma is, hiszen az egész polgári világnak üzent hadat; „aktualizálta” Marx azóta is gyakran idézett forradalmi végkövetkeztetését: „ütött a tőkés magántulajdon végórája”. V. Gyenyi 1920-as klasszikus plakátja, az „Utolsó óra” is őrzi e szellemet. Hogy azután a tőkés termelésnek van-e egyáltalán „végórája”, azt már Lenin is kétségbe vonta egy, Rosa Luxemburggal folytatott vitájában, hangsúlyozva, hogy a „végóra” csak akkor jön el, ha azt maguk a legszélesebb tömegek, a vezető országok munkásai – követve az orosz forradalmat – forradalmi fellépések útján „jelentik be”.

Nem a véletlen műve hát, hogy az orosz forradalom konkrét történetében is megtalálhatók a történészek, mégpedig a harcoló felek első soraiban. A liberálisok vezéralakja, az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, Pavel Miljukov szakmája szerint történész volt, Oroszország-történetét, benne a forradalom történetét máig forgatják, miként a másik oldalon a bolsevik forradalmár, Mihail Pokrovszkij, a szovjet történettudomány alapítója szintén a Moszkvai Egyetem történezhallgatójaként végzett a XX. század elején. A mi generációnk azonban szerte Kelet-Európában az 1960-as, 1970-es évek hivatalos marxizmus-leninizmus üdvtörténeti munkáin nőtt fel, amelyek a Sztálin-korszakot követően még mindig tele voltak fehér foltokkal: a forradalom sok vezető alakjának még a nevét sem írták le, vagy ha igen, csak káromlások közepette. Az első „lázdók” éppen e „fehér foltok” felszámolásáért indultak harcba az 1970-es években, már eredeti forrásokra és a már hivatkozott, főként nyugati történészek mellett elsősorban Alexander Rabinowitch műveire támaszkodva.¹ E művek, ha Moszkvában nem is, de például Budapesten a hivatalos státuszú kutatók számára elérhetőek voltak. Ugyanakkor lehetetlen nem felidézni azokat a szovjet történészeket, akik Moszkvában a fiatal magyar és általában kelet-európai kutatókat megismertették a szóbeli történetírás és a szamizdat sajátosságaival. Személyes tapasztalatból, a már elhunyt Vlagyimir Turok-Popov és Viktor Joszifovics Miller, a mostanában 90 éves Genrik Zinovjevics Joffe vagy a 96. évét taposó Roj Alekszandrovcics Medvegyev nevét említeném, akikre ma is hálásan gondolok. Az első moszkvai levéltári kutatások viszontagságait a maga fantasztikumával pedig Sheila Fitzpatrick nem régen megjelent, életteli memoárkötetére igazán izgalmasan idézi fel.² Noha a forra-

dalom történetének még mindig vannak nem kutatható, személyes fondjai, a források általában már mind kutathatók, ám azóta mégis valamely okból kevesebb forradalomtörténeti mű íródik Oroszországban és Kelet-Európában.

Persze, az azóta eltelt évtizedekben Trockij vagy Buharin, Zinovjev vagy Kamenyev, netán Mahno neve bekerült a történelemlapok lapjaira, a levéltárak szabadabb használatával párhuzamosan, ám ebben nem sok köszönet volt és van. Az orosz forradalom története (is) az új uralkodó rend legitimációs ideológiájában régi-régi előítéletek fogságába került Moszkvától Kijevig, Vilniustól Varsón át Budapestig. A történelem lomtárából – a „neototalitáriánus iskola” közreműködésével – elaggottnak gondolt téveszmék, sőt hazugságok, rég elfeledett pletykák bukkantak fel mint magyarázó „elméletek”. Mintha régióinkban az 1980-as években győztesnek látszó ún. revizionista iskola teljesítménye nem is létezne már. Mindebben a kelet-európai rendszerváltást követő szellemiség – némi leegyszerűsítéssel – egyfelől a liberális ruszofóbia, másfelől a birodalmi államnacionalizmus vagy etnonacionalizmus ideológiai üzenetei fejeződnek ki, azzal a nem titkolt céllal, hogy befeketítsék az orosz forradalom résztvevőit, céljait, értékeit, reményeit, valóságos teljesítményét, egyáltalán: kétségbe vonják az októberi forradalom pusztá létezését is.

Az orosz forradalom 100. évében talán mind között a legnépszerűbb „értelmezés” az októberi forradalom *puccsként* való ábrázolása, amely szinte egész Kelet-Európában hódít, a *mainstream* propagandától a történelem-tankönyvekig. A forradalom most 90 éves historikusa, A. Rabinowitch, aki gyermekkorát a legkülönbözőbb politikai irányzatokhoz tartozó orosz emigránsok között töltötte az Amerikai Egyesült Államokban, úgy nőtt fel, hogy otthonában igen illusztris vendégek meséltek az októberi eseményekről. Kerenszkij és Nabokov, vagy a mensevik vezetők, mint Cereteli és Nicolaevsky hosszú ebédek és vacsorák során azzal áltatták magukat és hallgatóságukat, hogy az októberi felkelés csupán Lenin konspirátor bandájának a német titkosszolgálatok – más verziókban „idegenek”, zsidó bankárok – által finanszírozott katonai puccsa volt. (Pedig évtizedek óta tudja a tudomány, hogy 1917-ben a nagyoroszok a birodalom kb. 145 milliós lakosságának alig több mint a felét tették ki, míg a bolsevik párttagság kb. kétharmadát. Bármely adatsort nézünk is, az „idegenek”, a zsidók, a lakosság nem egészen 2%-át, a párttagság 9%-át alkották.) A jeles historikus forradalomtörténeti munkássága részben e „tézis” kihívására adott válaszként is felfogható.³

Aligha gondolta valaki, hogy hét évtizeddel később ez az elbeszélés, vagyis a forradalom történetének „kriminalizálása”, az erőszak és terror narratívájának abszolutizálása egy egész régióban úgyszólván hivatalos doktrínává lép elő, mégpedig mindenekelőtt abban az országban, ahol a forradalom végbement. Csubarján akadémikus, a forradalom 100. évfordulójáról való megemlékezés állami bizottságának társelnöke egyenesen a forradalomból vezette le az erőszakot, és véletlenül sem fordítva.⁴

2. A forradalom eredete

Manapság olykor még történészek is felteszik a naiv kérdést: vajon a forradalmárok miért nem hallgattak a „mértékletes” liberálisokra, akik a nyugat-európai fejlődési út egyfajta követésében látták Oroszország jövőjét egy polgári vagy arra hasonlító köztársaság, vagy egy polgári monarchia ernyője alatt. A másik oldalról pedig az a kérdés merül föl: vajon ezek a „mérsékelt” liberálisok – szinte kivétel nélkül – hogyan kóthettek ki a fehérgárdista katonatiszti diktatúra táborában.

„Az orosz sajtószerepesség”

Az a rendszerváltság, amely 1917-ben szétrobbantotta a monarchiát és a hagyományos orosz társadalmat, nem váratlanul tört a felszínre. A liberálisok és a marxisták, Plehanov és Miljukov, Kljucsevszkij és Pokrovszkij, Lenin és Sztruve, Trockij és Rjazanov sok-sok éven át polemizáltak az önkényuralmi rendszer válsága és az „orosz történelmi fejlődés sajtószerepessége” közötti viszonyról. A „sajtószerepesség” 1905-ben a felszínen is megmutatta magát. A kisszámú, de a kevés nagyvárosban koncentrálódott proletariátus, a maga szovjetjeivel és a föld nélküli parasztság tízmilliói, a maguk földfoglaló mozgalmával, 1905-ben a világ tudtára adták, hogy a cári önkényuralom sorsa most már elsősorban tőlük függ. Volt, aki megértette a történelem 1905-ös üzenetét, volt, aki nem. De az orosz közvélemény a száműzött forradalmároktól a *Vehi* köréig tudatosította, hogy sem a véres terror, sem a cári „alkotmány”, sem Sztolipin „félíg” megvalósított agrárreformjai nem csökkentették, hanem még inkább növelték az önkényuralmi rendszer belső ellentmondásait, társadalmi feszültségeit. Az orosz szociáldemokraták már a XX. század elején az oroszországi történelmi fejlődés legalapvetőbb sajátosságaként írták le a különböző, egymással

elvileg és strukturálisan is konfliktusban álló modern és premodern társadalmi formák „összeterlődését” a „túlsúlyossá” váló tőkés forma uralma alatt.⁵ Olyan „több szektorú” (*mnogoukladnij*), félperifériás fejlődésforma jött létre, amely az európai-amerikai centrumkapitalizmus és a „premodern” gyarmatosított világ között egyfajta átmenetet képezett. Ilyen értelemben a hierarchikusan felépülő világ gazdaságban Oroszország egyszerre függött ettől a centrumtól, a külföldi tőkéktől és ugyanakkor maga is speciális gyarmattartó volt, a „belső gyarmatosítás” (Lenin) fogalmának értelmében. A modern tőkés forma a prekapitalista formákat fokozatosan saját funkciójává alakította át, ami a félperiférián az újratermelési folyamatot, a tőkefelhalmozást még profitérzékenyebbé tette a hazai és a külföldi tőke legnagyobb örömére. Az önkényuralom a jelentős mértékben írástudatlan, olcsó, de életfeltételei ellen lázongó „munkaerőt” csak az erőszak brutális eszközeivel tudta kordában tartani. Nyugat-Európában ekkoriban már az erőszak jóval kifinomultabb eszközei, formái léteztek. Ez a társadalmi tömeg, a modern ipari proletariátus az I. világháborút megelőző időszakban mintegy 10 főre millióra növekedett.⁶

A cári monarchiában *eo ipso* nem jött létre *harmadik rend*; gazdaságilag és politikailag önálló demokratikus burzsoáziáról a XX. században sem beszélhetünk. Ebből az orosz forradalmi szociáldemokrácia jó része, különösképpen a bolsevikok arra a következtetésre jutottak, hogy demokratikus burzsoázia, polgárság nélkül nem lehetséges a nyugati, liberális értelemben vett polgári demokrácia. Ezért a szocialista munkásmozgalom a földnélküli parasztság „premodern” mozgalmainak „integrálásáig” (munkás-paraszt szövetség, *szmicska*) jutott, amit az 1905-ös munkásforradalom mint „főpróba” hitelesített, majd pedig az 1917-es forradalomban és polgárháborúban ez az „integráció” meg is valósult. A mensevikek többsége a „konzervatív parasztság” helyett a liberális burzsoáziával, majd az alkotmányozó nemzetgyűléssel való együttműködést pártolta. Ez az ellentét már nagyon korán megmutatkozott Plehanov és Lenin politikai szembekerülésében.

A globalizáció előrehaladása, amelyet az oroszországi és a nemzetközi munkásmozgalomban akkoriban *imperializmus*nak és *gyarmatosítás*nak neveztek, nem csak a tőke és a nagyhatalmak gazdasági és politikai terjeszkedését jelentette. A tőke új fejlődésformái, a háborúk a birodalmi kereteket is erodálták, nemzeti mozgalmak keletkeztek, új nemzetállamok körvonalazódtak a maguk új ellentmondásaival. A cár, a hatalmi intézmények, az *Ohrana* (titkosrendőrség), a kormány nemhogy megoldással nem rendelkeztek, még csak nem is

értették a problémák többségét és azok súlyosságát. Az első orosz forradalom bukása után az „önkényuralom modernizálódása” a „porosz utas” kapitalizmus fejlődési irányába mutatott. Ezek a körülmények ismét sokakat elgondolkodtattak a polgári evolúció perspektíváit illetően. Még a szociáldemokraták egy részét is az illúziók ingoványába csalogatták.

A forradalmi örökség

Az elnyomás ellenére a XIX. században felhalmozódott *forradalmi örökség* egyre szélesedett, intellektuális és szociális értelemben egyaránt.⁷ Az oroszországi munkásmozgalom, az *Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt* keletkezésében – a társadalomtörténeti sajátosságoknak megfelelően – értelmiségi alapon szerveződött. Mint Eric Hobsbawm sok évvel ezelőtt felhívta rá a figyelmet, Európában nyugatról keletre tartva, egyre nagyobb szerephez jut az értelmiség a munkásmozgalomban. Ennek ellenére vagy éppen ezért, a XIX. századi orosz forradalmi hagyomány magának a forradalmi gyakorlatnak közvetlen, cselekvést orientáló részévé vált. Az OSZDMP II. kongresszusának (1903) dokumentumai tükrözik az orosz forradalmi tradíció általában jellemző vonását, a bürokratikus kompromisszumokra való képzetlenséget, illetve a végső célok, a finalitások iránti odaadásukat: proletárforradalom, proletárdiktatúra és szocializmus (kommunizmus), a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása. A történetírás már régen tisztázta, hogy az oroszországi szociáldemokrácia és forradalmi mozgalom mindenekelőtt az orosz *jakobinizmus* (*tkacsovizmus*), a *bakunyinizmus* (anarchizmus), a *narodnyikizmus*, a *narodnaja volja* és az ún. *forradalmi demokraták*, pl. Herzen, Dobroljubov, Csernisevszkij „leszármazottja”. Ez az „örökség” különféle elegyekben volt jelen a különböző forradalmi szellemi-politikai irányzatokban. A marxizmus csak a szociáldemokraták köreiből vert erős gyökereket az „ősatyá”, Plehanov vezetésével már a század legelején.

A hazai forradalmi „örökséget” mindenekelőtt a francia felvilágosodás és a francia szocializmus, valamint a német szociáldemokrácia termékenyítette meg, Marx és a marxizmus integráló alapzatán. Hogy a forradalom Oroszországban mint szocialista forradalom lehetséges, azt már Marx megfogalmazta Vera Zaszulicshoz írt híres leveleiben. Lenin nagyon korán, már az 1905-ös forradalom előtt felismerte, hogy a forradalmi fejlődés epicentruma Oroszországba helyeződött át. Lenin Marx alapján az orosz forradalmat egyenesen az európai

forradalom kezdőpontjaként képzelte el. Már a Zaszulics-levelekben az áll, hogy amennyiben az orosz forradalom nem marad egyedül, vagyis a Nyugat munkásmozgalma nem tart ki a tőkés rend mellett, Oroszországban a forradalom és a szocializmus sikere – éppen a paraszti közösségi tradíció miatt is – biztosítva van. Ellenkező esetben, az orosz forradalom mint *kommunista* forradalom az eredeti céljaival bukásra lesz ítélve.

Marx és Engels a Kommunista Kiáltvány 1882-es orosz nyelvű kiadásának előszavában a helyi és egyetemes forradalom összefüggését sajátos egységükben látták. Mind az orosz faluközösséget, mind az orosz forradalom lehetőségét a centrumtól való eltérő viszonyokban és eltérő fejlődésükben ragadták meg: „Az a kérdés most: átmehet-e az orosz obscsina, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon a felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja? Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”⁸

A forradalom sajtószerűsége

Tulajdonképpen Lenin itt vette fel a marxi fonalat. Ugyanis az orosz forradalom nem a marxi-engelsi elgondolás alapján ment végbe. Plehanov és Lenin már a XX. század legelején úgy vélték, hogy a faluközösséget a kapitalizmus lényegében visszavonhatatlanul „kikezdte”, felbomlásuk irreverzibilis folyamat. Másfelől a Nyugat sem mutatott utat, példát az orosz forradalmi mozgalom számára azzal, hogy a civilizációváltás élére állt volna.

Lenin „civilizációváltó” forradalmi alternatívája gondolatilag és elméletileg a világháború idején nyerte el végső formáját. Felvázolta a kapitalizmus *egyenlőtlen fejlődésének* törvényét az imperializmus korszakában. Ennek részeként Oroszországról mint „az imperializmus gyenge láncszeméről” beszélt, ahol a legkönnyebb áttörni a kapitalizmus falát. Úgy vélte, hogy a nemzetközi tőkés konkurencia és tőkefelhalmozás igazi „vesztesei” – mindenekelőtt a centrumországok munkásosztályainak a „munkásarisztokrácia” alatt elhelyezkedő munkásrétegei, a félperiféria proletariátusa – mint az antikapitalista „proletár ellenállás” alapjai szövetségre léphetnek a gyarmatosítással

szembeszálló, „demokratikus, nemzeti függetlenségi mozgalmakkal”. Noha Lenin eltúlozta az antikolonialista mozgalmak antikapitalista potenciálját, tudatában volt annak, hogy a gyarmati és nemzetiségi mozgalmak történeti és osztályszempontból igen sokfélék lehetnek. Megítélésének mércéje az volt, hogy vajon ezek a mozgalmak a „középkor felé” vagy az „újkor felé” tájékozódnak-e. Szakítva az akkori nyugati, a baloldalon is főáramú, Európa-centrikus világfelfogással, a globális ellenállás lehetőségeit kereste. Ám a forradalmi válságot, a forradalmi ellenállás kiterjedését a Glóbuszon végső soron a világháború gyorsította fel, amiről eszünkbe juthat az orosz–japán háború, amely az első forradalom kirobbanásában „ludas”.

A forradalmi irányzatok pozícióit erősítette meg – a cárizmus megreformálhatóságában gondolkodó politikai erőkkel szemben – a cári rendszer reformjainak kimerülése, főképpen pedig az imperialista világháború a maga apokaliptikus következményeivel. Az I. világháború tehát a forradalom közvetlen „előtörténete”, némi képzavarral: „kőbölcsője”. 1916 folyamán nem egyszerű élelmezési válság bontakozott ki, hanem maga a termelési rendszer vált működésképtelenné, ami a katonai vereségekben is megmutatkozott. Mindjárt a februári forradalom után termelőüzemek egész sora zárt be a kialakult válság következtében. „A termelés csökkenése és a vállalatok tömeges bezárása – írja a témakör szakavatott kutatója – már február után megtörtént. Még a magántőke sem nagyon bízott az új, Ideiglenes Kormányban, pedig osztályszempontból abszolút a „sajátja” volt. Ez a fatális hitetlenség kapott egyértelmű kifejeződést a magánvállalatok tömeges bezárásában... Az iparban a termelés októberre az előző, 1916-os esztendőhöz képest 40%-kal esett vissza.”⁹ Tehát sem a káosz, sem az erőszak és a járvány elszabadulása, sem az éhínség nem a forradalom, hanem a világháború, a cári rendszer összeroppanásának következménye volt. Egyes vállalatoknál a munkások bére a háború előtti felére csökkent. Az októberi forradalom, mint általában a forradalmak, eleinte nem a termelés megszervezésének sikereivel büszkélkedhetett. A „szovjet rendszerváltás” minden erőfeszítése ellenére sem igazán javult a helyzet a termelés hanyatlása, az éhínség és a munkanélküliség tekintetében. A rablás, az élelmiszerraktárak kifosztása és az éhínség elől tömegesen vidékre menekülő emberek a mindennapi élet tipikus jelenségét alkották. Az orosz munkásság és parasztság nagy többsége, bár zúgolódva, lázadózva, mégis vállalták az áldozatokat, amelyek mögött a „konzervatív” paraszti antikapitalizmus és a modern proletár antikapitalizmus szövetsége állt.

3. A puccsista Lenin?

Az önkényuralmat elsöprő februári forradalom napjaiban a bolsevikokat Oroszországban a közvélemény még alig ismerte, kis, jelentéktelen pártocskának tűnt a sokféle irányzat és párt között, amelyek a nagy februári szabadság idején rögtön létrejöttek. A bolsevik párt néhány ezres tagságának jó része is száműzetésben vagy emigrációban volt. A hadsereg felbomlása viszont a bolsevikok kezére játszott, hiszen egyedül az ő pártjuk követelte a háború azonnali befejezését, a feltétel nélküli békét, „a világ proletárjainak egyesülését” a tőke, a kapitalizmus ellenében.

A bolsevikok

A világháború egész Európában pusztító erővel jelezte a tőkés felhalmozás végső korlátait, s ezzel az emberiséget spontán választás elé állította. Az orosz bolsevikok „válasza” sok éven át készült módszeres, kitartó, önfeláldozó forradalmi szervezkedés útján. Valóban ők értették meg leghamarabb a februári forradalom nyomán, hogy nem ők csinálják ugyan a történelmet, a forradalmat, hanem a gyorsan terjedő ösztönös népmozgalom, ám nekik kell a népmozgalom élére kerülni a forradalom „permanens” jellegének következtében. Nem véletlen tehát, hogy a bolsevikok a „hivatásos forradalmárok” néhány ezres pártjából októberre közel 300 ezres tömegpárttá váltak. Más irányzatok a proletárforradalomra nem is igen törekedtek, ilyen értelemben a bolsevikoknak nem volt igazi konkurenciájuk a forradalmi táborban. A megosztott és heterogén *eszer* párt, amely 1917 nyarán több mint félmillióssal rendelkezett, nem állt elő világos elképzelésekkel, amelyek a forradalmasodó, feldühödött tömegek számára világos perspektívákat nyithattak volna. Az ideiglenes kormány *eszer* miniszterelnöke, Kerenszkij sem a háborúból nem akart, nem tudott kilépni, sem a földosztást nem kezdeményezte. A gordiuszi csomó elvágása a XX. században 1917 októberében történt meg.

Lenin még jóval az októberi forradalom előtt a Párizsi Kommünre tekintett úgy, mint az orosz szocialista forradalom egy lehetséges és természetes „előtörténetére”.¹⁰ Lenin a polgári állam működési módját vizsgálva, arra a következtetésre jutott, hogy a szegénység és a nyomorúság úgyszólván lehetetlenné teszi a demokrácia jogi lehetőségeinek gyakorlati kihasználását. Nemcsak azért, mert a szegényeknek nincsen lehetőségük a demokrácia „megvásárlására”, hanem „annyira nyomja

őket a nyomorúság és a szegénység, hogy »nem a demokrácián jár az eszük«, és »nem a politikán jár az eszük«, és hogy az események megszokott, békés folyása mellett a lakosság többsége ki van rekesztve a társadalmi és politikai részvételből.”¹¹

Az „állam-élődsi” megsemmisítése „a munka gazdasági felszabadításának” politikai előfeltételeként jött számításba, sőt, az állam és a szabadság fogalma egymással diametrális ellentétben értelmeződött, mely ellentétet csak a forradalom oldhatja fel. Lenin e tekintetben is Marxra hivatkozott, aki a szocialista programból a szocializmusra vonatkozóan az állam fogalmának törlését, és a közösség fogalmával való helyettesítését javasolta.¹² Lenin megjegyezte: „A bolsevikok között bizonyára nem akadnak olyanok, akik elleneznék Marx és Engels tanácsát. Az egyetlen nehézséget alkalmasint a terminus megválasztása okozhatja. A németben két kifejezés van az orosz „obscsiná”-ra, amelyek közül Engels azt választotta, amely *nem* az egyes közösséget, hanem a közösségek összességét, a közösségek rendszerét jelenti. Az oroszban nincs ilyen szó, és lehetséges, hogy majd a francia „commune” szót kell elfogadnunk, habár ennek is megvannak a maga hátrányai.”¹³ Lenin az orosz nyelvben végül a *commune* szót részesítette előnyben, amely *kommunaként* bekerült az oroszba. Először talán egy 1917. november 14-i (1-i) Lenin-feljegyzésben szerepel, amelyet a petrográdi pártbizottság ülésén skiccelt fel.

Ennek a „közösségiségnek” (szocializmus) a megteremtése tekintendő a forradalom tartalmának és céljának. A forradalom tehát a bér munkások egyidejűleg gazdasági, szociális és politikai tette. Hogyan lehetne a forradalom puccs? Egymást kizáró fejlődésről van szó, hiszen a puccs az uralkodó osztályon belüli frakcióharc és leszámolás a hatalom megszerzéséért.

Az októberi forradalom, a hatalom megragadására irányuló minden erőfeszítés és konspirációs gyakorlat része volt magának a februárban elindult forradalmi folyamatnak, pontosabban annak egy eleme volt csupán. Ilyen értelemben a fegyveres felkelést, a terrort és az erőszakot nem lehet kiragadni az összfolyamatból, mint részt az egészből. Lenin évtizedekig bírálta a dekabristák, az orosz jakobinusok vagy a terroristák néptől elszigetelt „akcionizmusát”, hangsúlyozva, hogy önmagában a konspirációra épülő, „elitista” fegyveres felkelés eleve halálra van ítéelve.

Lenin elméleti és gyakorlati szervező tevékenységének középpontjában a februári forradalmat közvetlenül megelőző időkben a világháború társadalmi hatásainak és lehetséges következményeinek

feltérképezése állt. Ez tükröződik *A proletárforradalom katonai programja* című klasszikus írásában is, amelyben félreérthetetlenül jelezte a döntő történelmi tapasztalatot, amelyet „valamennyi nagy forradalom megerősít”, és amelyet hamarosan az oroszországi forradalom és polgárháború története is visszaigazolt: az osztályharc logikájából fakadón a forradalomnak, a forradalmi polgárháborúnak meg kell küzdenie a régi rendszer restaurációra törő, *katonailag megszervezett* erőivel. Mivel a világháború a végsőkig kiélezte az osztályellentéteket, már nem lehet „a rabszolgatartók reakciós és bűnös háborúját” a leszerelés puszta pacifista jelszavával befejezni, és ezért nyílik meg a lehetőség, hogy az antiimperialista nemzeti háború polgárháborúvá alakuljon át.¹⁴ Lenin egész elemzéséből tehát kiviláglik, hogy *semmi esélye sem lenne valamiféle puccsnak*, amely pótolhatná a forradalmi tömegeket és azok nemzeti méretű felkelését, hiszen a puccs végső soron nem más, mint az uralkodó osztályon belüli konfliktus „rendezésére” szolgáló eszköz. Lenin jól ismerte az európai történelmet, különösen a forradalmak történetét. A puccselmélet képviselői éppen azt hallgatják el, hogy a forradalmak gyakori vejejárója a „puccsista elem”, hiszen az erőszak minden forradalommal együtt jár, mint ahogyan azt Németalföld, Anglia, Franciaország és más országok polgári forradalmi igazán szemléletesen dokumentálják. Nem is szólva arról, hogy Amerikában a rabszolgaság felszámolása a XIX. század legvéresebb polgárháborúját hozta magával. Nem merülhet feledésbe, hogy a forradalmak erőszakossága – más tényezők mellett – az ellenforradalom erőszakos ellenállásának mértékétől függ.

Lenin az 1905-ös forradalom évfordulóján, 1917. január 9-én, pár héttel a februári forradalom előtt, még az emigrációban, a zürichi Népházban a munkásifjúság gyűlésén tartott beszédében, döntő tanulságképpen éppen az első orosz forradalom népi jellegét, a tömegsztrájk, az általános sztrájk, a „forradalmi tömegek”, a népi önszerveződések jelentőségét húzta alá: „A »sztrájkoló« szó egészen új jelentőségre tett szert a parasztek körében: valami lázadó, forradalmár-félet jelentett, mint régebben a »diák« szó. De mivel a »diák« a középső rendhez, a »tanultakhoz«, az »urakhoz« tartozott, idegen volt a néptől. A »sztrájkoló« viszont a népből került ki...” Lenin a városi tömegsztrájk és a falusi parasztság mozgalmainak egybekapcsolódására irányította a figyelmet, mint a forradalmi fejlődés jelentős és új mozzanatára, amely a cárizmus utolsó bástyáját, a hadsereget is megingatta.¹⁵

A forradalom puccsként való félremagyarázása igen régi áru a politika piacán. E felfogás már 1905-ben, a moszkvai munkásfelkelés kap-

csán körvonalazódott. Lenin eben a kérdésben a már akkor is neves szociológust, Max Webert igazította ki, éppen az 1905-ös moszkvai fegyveres felkelés „puccsista” értelmezése miatt: „A nyugat-európai burzsoázia, még a legszabadabb, még a köztársasági országok burzsoáziája is az »orosz szörnyűségekről« szülő képmutató frázisokat nagyszerűen össze tudja egyeztetni a leggyalázatosabb pénzületekkel, különösen a cárizmus pénzügyi támogatásával és Oroszországnak a tőkekivitel stb. útján történő imperialista kizsákmányolásával... A burzsoázia szívesen nevezi »mesterséges« dolognak a moszkvai felkelést, és szeret gúnyt űzni belőle. A német úgynevezett »tudományos« irodalomban például Max Weber professzor Oroszország politikai fejlődéséről írt terjedelmes munkájában »puccsnak« nevezte a moszkvai felkelést. »Lenin csoportja – írja ez a »nagy tudományú« professzor úr – meg az eszerek egy része már hosszabb ideje *készítette elő ezt az esztelen felkelést*«.”¹⁶

Rosa Luxemburg az 1905-ös forradalomban éppen ellenkezőleg, a néptömegek aktív, tudatos és koncentrált cselekvésének jelentőségét vette észre, s az általános sztrájk és a szovjetek világtörténelmi jelentőségét hangsúlyozta. És valóban, ha a forradalmat nem „korlátozzuk” egyetlen napra vagy éjszakára, már előkészületeiben is megvilágosodik a népi és tömeges jelleg, csak tekintettel kell lenni a leglényesebbre, az önmagukat megszervező sok millió emberre, akik később készek voltak követni a bolsevikokat a polgárháború időszakában is. E nagy tömegmozgalom nélkül aligha győzhették volna le a Nyugat által katonailag és pénzügyileg támogatott fehér ellenforradalmat, nem szólva a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi imperialista intervencióról.

A rossz történészek a *prezentisták*, akik a jelent nem a történelem eredményeként tekintik, hanem visszavetítik a múltra. Trockij már a maga korában éppen az orosz forradalom történetével kapcsolatban hangsúlyozta: a forradalmak – egyébként ellentétben a puccsal –, „nem megrendelésre készülnek”, hiába is igyekeznek utólag a történészek ennek ellenkezőjét bizonygatni. A hirtelen és gyorsan forradalmasodó tömegek és pártjaik, másfelől a hatalom szervezetsége előre nem látható gyakorlati lépéseinek sokaságától függ a forradalmi események bekövetkezte. Lenin és a bolsevikok – a tömegmozgalmaktól tanulva – fokozatosan izzadták ki, belső harcokkal is megterhelve, hogy a történelmileg döntő pillanatban a forradalmi felkelés élére álljanak, miközben a régi cári és benne a polgári hatalom struktúrái (Duma) a háború folytatása és a népnymor hatására

összeomlottak. Tehát nem az az igazi kérdés, hogy a forradalom elkerülhető lett volna-e. Határozottan *nemmel* kell válaszolnunk. Az igazi kérdés az, hogy mely politikai erők, milyen formát, milyen irányt adtak a népmozgalmaknak. Ebben az értelemben senki sem jósolhatta meg a forradalom időpontját, Lenin sem, aki a forradalom vezető alakjává vált. Még 1916 végén is azt latolgatta, hogy egyáltalán megéli-e az orosz forradalom döntő ütközeteit. Mint mondotta: „Mi, öregek, talán nem érzük meg ennek a közelgő forradalomnak döntő ütközeteit...”¹⁷ Ez a kis intermezzo is mutatja, hogy a forradalom valóban nem „megrendelésre készült”, de utólag annyit tudni lehet, hogy a bolsevikok készültek fel legjobban arra, hogy intellektuális és politikai értelemben a forradalom fejlődési irányát végső soron meghatározzák.

Amikor a februári forradalom után Lenin szembefordult még bolsevik társaival is, hogy a szocialista forradalom stratégiáját,¹⁸ közvetlen aktualitását napirendre tűzze, megmutatkozott a történelemben az egyén kolosszális szerepe. A feladat „csak” annyi, hogy fel kell ismerni, hogy ilyen felkelés lehetősége évszázadonként csupán egyszer adódik.

Két momentum döntő fontosságú e téren: 1917 őszére a bolsevikok szinte mindenütt többségre jutottak a szovjetekben. A másik mozzanat, amelyet Lenin *expressis verbis* megfogalmazott, abban a meggyőződésében állt, hogy a „felkelés művészet”, s a történelem csak nagyon ritkán engedi meg e „műalkotás” megvalósítását. Nem véletlen, hogy Trockij 1917 augusztusában lépett be a bolsevik pártba, mert úgy vélte, az az egyetlen párt, amely ezt a küldetést a forradalmi tömegek élén képes – jobb szó híján – vezetni, vezényelni. De ne feledjük el, hogy semmi nem volt evidens. Sok év munkájára volt szükség annak megértésében és megértetésében, hogy az orosz forradalmi folyamatban a polgári forradalom csak egy epizód: polgári demokrácia demokratikus burzsoázia nélkül nem lehetséges, fából vaskarika.

A felkelők

E milliókat magával ragadó napokra sokféle nézőpontból lehet tekinteni. A korabeli nyugat-európai sajtó általában semmit nem értett az egészből. Randalírozó, részeg matrózokat láttak vagy inkább láttattak, a gazdagok ellen uszuló, bosszúszomjas martalócokat emlegettek, a párizsi *Journal de Débats* november 10-i száma a „defetisták”, az „áruló kozmopoliták örjögéséről” írt, akik „nem képviselik az ország köz-

véleményét”, és felszólít, a Kornyilov-lázadásra utalva, annak „megismétlésére”, de „még nagyobb arányokban”. Hadd folyjon az oroszok vére a háború frontjain... Nem mintha a rablások és gyilkosságok száma a forradalom napjaiban nem növekedett volna meg a fővárosokban, hiszen a tömegmegmozdulások vonzzák a zavarosban halászokat. Ám a londoni *The Times* november 19-én tárgyszerűbben, a rend megszilárdulásáról ír, a villamosforgalom pétervári helyreállításáról, a mozit és színházat látogatók jókedvű sokaságáról tájékoztat: „Ha az élelmezés kielégítő, a város nyugodt marad. Az élelmiszerkészlet – mondják – tíz napra elegendő. A bűncselekmények a szélsőségesek ellenőrzése folytán gyakorlatilag megszűntek.” John Reed – zseniális, *Tíz nap, amely megrengette a világot* című művében – nem a polgári lapok szellemében számol be a történekről, hanem a forradalmi tömegek hangulatát festi le, amelynek tükrében a felkelés mint népi alkotás áll előttünk alapvető történelmi forrásként.

Az októberi napokra a szovjetekben gyülekező mintegy 20 millió ember öntudatos szervezkedéséről beszélhetünk, de már 1917 nyarán is 9-10 millió tagja volt a szovjeteknek. A forradalmat ezek a háborúból kiábrándult, meggyötört embermilliók társadalmi önszerveződésai, mindenekelőtt a különféle munkás-, katonai- és parasztszovjetek, katonai-forradalmi bizottságok, gyári-üzemi bizottságok, a szakmai és fegyveres önvédelmi szervezetek, mint a népi mozgósítás, a termelés, a földosztás és a hatalomgyakorlás laza struktúrái hajtották előre – rengeteg spontaneitással és találékony-sággal. A szovjetek II. összoroszországi kongresszusán elfogadott földdekrétum is ilyen típusú eredeti produktum volt. Egyszerre fejezte ki a parasztok földigényét és a társadalmi egyenlőség iránti vágyát. *A föld olyképpen lett a parasztoké, hogy előbb nacionalizálták a földet, azzal a céllal, hogy ne lehessen adni-venni*, vagyis kivonták a földet a piaci viszonyok, a magántőke-felhalmozás vonzásköréből, majd átadták a parasztbirtokosoknak: „azé a föld, aki megműveli”. Hol vagyunk a gabona kényszer-beszolgáltatásának hadikommunista politikájától? Egyszerre távol és közel.

A „kommunizmus e kísértetei” viharos gyorsasággal félresöpörték a régi rendszer, a régi uralkodó osztályok szinte minden intézményét. A forradalom lázas napjaiban úgy tűnt a tömegeknek, hogy a kizsákmányolás-mentes közösségi társadalom egy karnyújtásnyira van előttük: „ütött a tőkés magántulajdon végórája” (Marx). A jövő társadalmát a forradalmárok, idegen szóval, szocializmusnak nevezték. A szó gyorsabban terjedt, mint az internet korában. Ezek a népi szervezetek

egyszerre a legmodernebb és a legarchaikusabb viszonyokból nőttek ki. Főként Péterváron és Moszkvában, a kisszámú modern ipari proletariátus a városi szociáldemokrata és szakmai szervezatiségen és ideológián „szocializálódott” társadalmi csoport volt, de magában őrizte a faluközösségi múlt tradícióit is, „félíg munkás, félíg paraszt” (Csurakov). Trockij még Leninben is meglátta a paraszti eredetet, noha tudjuk, anyja-apja értelmiségi volt.

A proletár-, katoná- és parasztforradalom eltérő sajátosságai a célok és eszközök tekintetében is eltérő társadalmi-politikai és lelki tendenciákat jeleztek. A „forradalmi tábor” másik, kétségtelenül legnépesebb rétege a múltban erősebben gyökerező, „konzervatív” forradalmi elem a jelenben földet osztó, értékei és szokásai alapján „antikapitalista” obszcina-parasztság volt. Végül a forradalom harmadik alapvető „rétege” a többnyire paraszti eredetű vagy paraszt, de sajátosan „világot járt”, fegyverben álló, de háborúból kilépni kívánó katonatömeg, amelynek érdekeit szintén Lenin és a bolsevikok fogalmazták meg és képviselték a legerőteljesebben és a leghatékonyabban a maguk „antihazafias” módján. A forradalom ebben a paraszti értelemben egyfajta visszatérés volt a tradícióhoz, nem véletlen, hogy milyen sokféle irányzat tudta a forradalmat magáévá tenni és a polgárháború frontjain megvédeni. A forradalom e rétegeit a „pugacsovscsina”, a mindent elsöprő, anarchikus lázadás szellemisége hatotta át,¹⁹ amely összekapcsolódott az európai munkásmozgalom modern szervezeti jellegzetességeivel, szimbólumaival. De a forradalom saját kultúrárt teremtett. Az orosz értelmiség és a művelt, de kis létszámú középosztály egy része is a forradalom mellé állt vagy sodródott, hogy azután a polgárháború nehézségeinek hatására, nagyobb részük végül is a tradicionális uralkodó osztályok mellé álljon, s százezer számra az emigrációban kössön ki.

Az antikapitalista, szovjet forradalmat előrehajtó, politikai öntudatra ébredő felkelő tömegek nem voltak „érzékenyek” a polgári demokratikus alternatíva, a polgári köztársaság számukra idegen világára. *Nemigen értették a polgári demokrácia fogalmait, szokásait, a piacgazdaság szabályozó rendszerét*, bár az alkotmányozó gyűlés eszméjének volt bizonyos népszerűsége a politikai közvéleményben. Azonban a tömegek jelszavai, kiindulópontjai nem politikai-jogi, hanem szociális természetűek voltak („föld, kenyér, szabadság, le a kapitalista miniszterekkel, minden hatalmat a szovjeteknek!” stb).

4. A fehérgárdista diktatúra és a „demokratikus ellenforradalom”

A (nemzetközi) forradalmak (1848–49, 1917–1921) története mindig magában foglalja a (nemzetközi) ellenforradalmak történetét. Az orosz forradalom látszólag könnyen győzött: az önkényuralom sok évszázados építménye kártyavárként omlott össze 1917 februárjában, a Téli Palotát úgyszólván puskalövés nélkül foglalták el a felkelők ... Ám az önkényuralmat fenntartó társadalmi osztályok minden tőlük telhetőt megtettek, hogy mentsek a menthetőt. Az orosz forradalom e tekintetben egyidejűleg két kihívás elé került. Az egyik a régi rendszert, a régi uralkodó osztályokat megmenteni akaró *katonatiszti ellenforradalom*, a tábornokok vezette katonai diktatúrák. Mint ismert, 1917 augusztusában Kornyilov, puccsista tábornok (akinek méltó utódai lettek Gyenyikin, Jugenyics, Kolcsak és Vrangel tábornokok) volt az első, akihez a katonai ellenforradalom kapcsolódott, amennyiben vissza akarta zökkenteni a történelmi időt a megszokott keretek közé. Ám az októberi hatalomátvétel „könnyedsége” megmutatta az orosz „katonai ellenforradalom” gyengeségét, a hadsereg széthullását, a forradalmi erőkhöz való csatlakozás mértékét.²⁰

Az ellenforradalom feltámadásának esélyét a nyugati nagyhatalmak beavatkozása növelte meg, tette lehetővé. Pénzzel és katonai erővel támogatták az ellenforradalom katonailag megszervezhető erőit. A nagyhatalmak elsősorban nem ideológiai okokból indítottak katonai intervenciót Szovjet-Oroszország ellen, hanem stratégiai befolyásért, nyersanyag-lelőhelyekért, a korábbi tőkebefektetések „visszaszerzése” érdekében, a széthullott *Oroszország felosztásának* reményében folytatták a vérontást. E harcukban a katonatiszti diktatúrák lehettek a legjobb szövetségeseik, annak ellenére, hogy a fehér tábornokok a nagyorosz sovinizmus alapján az „egy és oszthatatlan Oroszország” jelszavával a régi rendszer egy formaváltozatát kívánták visszaállítani, a monarchista tradíciók alapján. Még a polgárháborúnak se híre, sem hamva, amikor 1918. március 9-én Murmanszk körzetében partra szálltak a britek, majd francia, amerikai és kanadai csapatok tűntek fel Arhangelszk városában 1918 nyarán. 1918. április 5-én a távol-keleti Vlagyivosztokban a japánok szálltak partra, később az amerikaiak, 1918 augusztusában a britek már a bakui olajkitermelésre tették (volna) rá a kezüket, nem szólva arról, hogy a németek márciusban elfoglalták úgyszólván egész Ukrajnát. A törökök megjelenése a Kaukázusontúl, majd az Antant által szervezett csehszlovák ellenforradalmi hadtest oroszországi randalírozása már 1918 máju-

sától azt jelezte, hogy Szovjet-Oroszország döntő területei külföldi katonai ellenőrzés alá kerültek, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, a Kaukázustól a Csendes-óceán partjaiig. 1920-ban pedig Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Beloruszlia került – főleg francia támogatással – lengyel kézbe, Pilsudski támadása nyomán. Európán végigsöpört a nemzetközi munkásmozgalom keretében szerveződő „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól!”-mozgalom, és több tízezer különböző nemzetiségű hadifogoly maradt Oroszországban, hogy fegyverrel támogassa a forradalmat. Mindez jelzi, hogy mind a forradalom, mind az ellenforradalom nemzetközileg nagyon is „beágyazott” volt, ám az orosz forradalom döntően önerőből kerekedett felül a katonai ellenforradalom különböző tábornoki diktatúráin. Csak a legszélesebb népi ellenállásra támaszkodó, centralizált hatalom lehetett képes Oroszország beláthatatlan térségein győzelmesen befejezni a polgárháborút. A forradalom „szívóerejét” mutatja, hogy a Vörös Hadsereg parancsnoki karának 44%-át a cári hadsereg egykori tisztjei alkották. A hadikommunizmus padláslesöprő intézkedései ellenére, főleg a parasztság szegényebb rétegei találtak utat a Vörös Hadsereghez, noha nem ingadozás nélkül, sokan megjárták a fehér hadseregeket is, de a földkérdésben a szovjethatalmat a cári tábornokok nem múlhatták felül. Solohov *Csendes Donjának* Grigorij Meljehovja nagyszerűen szimbolizálja ezt a sorsdöntő történelmi fejleményt.

Az ellenforradalom másik tendenciáját az alkotmányozó gyűlés újraszerveződése képezték, amelyek „polgári módon” kívánták a szocialista forradalmat megzabolázni, a magántulajdonosi rendszer keretei közé visszarendezni. Ám, mint tudjuk, a polgárháború barikádjának általában csak két oldala van. Különösen érvényes ez Oroszországban 1917 után.

Az eszer többségű Alkotmányozó Gyűlés másfajta utat választott, a polgári legitimitás útján haladt. Egyetlen napos története kétségtelesen sokat elárul reális perspektíváiról (1918. január 6-án a bolsevikok utasítására a Tauriai Palota örsége bezárta a gyűlést). A februári forradalom után létrejött állapot nyomán, amelyben a polgári Ideiglenes Kormány és a szovjetek ún. kettős hatalma viaskodott egymással, 1917 októberével a harc új szintre emelkedett. Az Alkotmányozó Gyűlés feloszlata, melyet hivatalosan a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága rendelt el, azt jelezte, hogy a forradalmi hatalom nem ismer el maga fölött más hatalmat, amit a korszak nyelvén így fogalmaztak meg: „a forradalmi proletariátus nem adja át a hatalmat az ellenforradalmi burzsoáziának”. Mindezt alátámasztotta az a tény,

hogy az orosz liberalizmus döntő erői végül is a fehérgárdista ellenforradalom táborában kötöttek ki, ami az orosz fejlődés történelmi sajátságoságaiból szervesen következett.

Legvilágosabban az uráli-szibériai események és a távol-keleti történések mutatták meg, hogy ha a bolsevikok nem zavarják szét az alkotmányozó gyűlés szervezetlen és gyenge erőit, azt Kolcsak tette volna meg, aki „úgy melleleg”, a gyűlés „maradványait” a bolsevikoknál radikálisabban számolta fel, ugyanis fizikailag megsemmisítette őket. Szovjet-Oroszországban olyan hatalmi szerkezet jött létre, amely képes volt katonailag legyőzni a legvadabb tábornoki diktatúrát is. A katonai szükségletek, a „hadikommunizmus”, a polgárháborús frontokon aratott győzelem feltételeinek megfelelően koncentrációdt a hatalom a szovjetek katonailag is megszervezett vezetőségének a kezében. Mindez, persze, ellentmondott a forradalom távlatos céljainak(!), amelyeket Lenin még 1917 szeptemberében az Állam és forradalomban felvázolt. De az ellentmondás már abban a tényben is benne foglaltatott, hogy a bolsevikok antikapitalista programjukkal egyet nem értő szocialista-szociáldemokrata pártokkal nem voltak hajlandók kormánykoalícióra lépni a politikai osztályharc végig vitele érdekében.

A fenti összefüggésben, az ellenforradalom katonai rezsimje nagy hatással volt az egész társadalomra, magukra a forradalmárookra is, akik olyan hatalom kiépítésére törekedtek, amely bármely időben elbír a – katonailag is megszervezett – belső és külső ellenséggel. Ez a feltételrendszer és a megörökölt történelmi háttér alkotta azt a talajt, amelyből könnyen kisarjadt a tekintélyelvű kormányzás oroszországi szovjet típusa, amely azonban az 1920-as évek elején még messze volt a később sztálini személyi diktatúra viszonyaitól.

Felvetődik a kérdés: miért nem omlott össze a bolsevik párt diktatúrája mindjárt 1918 elején-közepén? A mai kor „dogmatikusai” azonnal az erőszak és a kényszerítés, a vörös terror eszközrendszerét teszik meg fő okká. Pedig ezt még maga Miljukov sem állította, sőt, fő okként azt hangsúlyozta, hogy a szovjetek uralma nem annyira a bolsevikok erejében rejtett, mint inkább ellenségeik, az antibolsevista tábor gyengeségeinek volt köszönhető.²¹ A bolsevikok baloldali ellenfelei (mensevikek, eszerek, anarchisták) pedig gyakran azt említik, hogy az oroszországi munkásság (és nyilván más társadalmi rétegek is) nem egyszerűen a pugacovscsinához vonzódott, hanem a tekintélyelvűséghez is, valamint soraik szervezetlenségét, tudatosságuk és kulturáltságuk alacsony színvonalát említik. De ha a mensevikek,

az eszerek és az anarchisták saját gyengeségeiket is látták, már pedig sokan látták közülük (pl. Martov vagy Dan), akkor a reális történelmi választás helyett egy „történelemfeletti” pozícióhoz jutnak, a polgári demokratikus köztársasághoz. Ám ők is tudták, hogy egy ilyen köztársaságnak nem voltak meg a társadalmi felhajtóerői.

A bolsevik pártnak annyiban volt kolosszális szerepe, hogy a „hiányzó felhajtóerő” pótlására vállalkozott. Maga látott neki az állam és a termelés megszerzéséhez a káosz, a széthullás viszonyai közepette. Végző soron a forradalom a maga alulról szerveződő öngazgatói kereteiből is a fent jelzett számos történelmi, politikai, gazdasági, mentális és pszichológiai okból fordult ki, nem pedig valamely szubjektív hiba folytán.

5. A forradalom a mérlegen – végcélok és lehetőségek

Államszocializmus vs. öngazgatói szocializmus

A gyárak munkásellenőrzése már 1917 tavaszától fokozatosan kiterjedt a nagyvárosokban. A munkásellenőrzés a tőkés vállalatoknál súlyos korlátnak bizonyult a profittermelés folyamatában, hiszen a munkások szociális szempontot vittek be a termelési folyamatba. Ráadásul a tőke sok helyütt még a kialakudott béreket sem akarta kifizetni, mint azt a híressé vált harkovi vagy jekatyerinburgi események demonstrálták.²² Ez a helyzet a tőke meneküléséhez, majd október után a vállalatok nacionalizálásához vezetett, ami még nem feltétlenül államosítást jelentett, még számos helyen léteztek a munkásellenőrzés új szervezeti formái: a munkástanács vagy a gyári-üzemi bizottság közvetlenül gyakorolta a tulajdonosi jogokat, bár egyre szűkülő felhatalmazásokkal.

A társadalmi-közösségi öngazgatás olyan területeken maradt fent a legtovább, amelyekhez a politika, az államhatalom hosszú keze lassabban ért el: mindenekelőtt a mezőgazdasági termelésben. A termelői és fogyasztói szövetkezetek, társulások, amelyek tagjai saját közösségeik fenntartását biztosították, és amelyeket Lenin a „szocializmus szigeteinek” nevezett, lényegében nem élték túl a sztálini fordulatot a 20-as évek végén.

Összefoglalón azt mondhatjuk, az októberi forradalom győzelme után Lenin az Állam és forradalom című munkájában kifejtett célokkal ellentétben, nem az állam, hanem hamarosan a szovjet öngazgatás

kezdett elhalni. A polgárháború és az éhínség, a hatalmi apparátusok szívó hatása és a járvány gyakorlatilag eliminálta a szocializmusba vezető elképzelt „átmenet” fő hajtóerejét, magát az oroszországi munkásosztályt, a forradalom „proletár-szocialista összetevőjét”. A szovjet állam a gyakorlatban addig támogatta az öngazgatást, ameddig az a katonai erőfeszítéseknek, a gazdasági erőforrások egyesítésének nem állt útjában.

Az adott történelmi feltételrendszer, a forradalom „magára maradása” a szovjet rendszert és az azt „üzemeltető” szovjet államot, magát a bolsevik pártot is olyan helyzetbe hozta, amit egyetlen forradalmár sem tervezett meg, tervezhetett meg előre. A „szocializmus egy országban” gyakorlata egy „új szocialista civilizáció” kísérleteként létezett – különféle szakaszokban, formákban és sajátosságokkal - hét évtizeden át. Hogy hogyan is ragadjuk meg fogalmilag a rendszert, amely 1989-91-ben megbukott, vitakérdés.²³ Lenin már az Állam és forradalomban polemizált a kapitalizmus és az „államszocializmus” fogalmi összekeverésével. „A »kapitalizmus« szót – írta Lenin – alá kell húznunk, mert a legelterjedtebb tévedés az a polgári reformista állítás, hogy a monopolkapitalizmus vagy állammonopolista kapitalizmus már »államszocializmusnak« vagy ehhez hasonlóknak nevezhető.”²⁴ És akkor még hol voltak a bolsevikok az „államszocializmus” sztálini megvalósulásától, amely akkoriban még rémképekben sem merült fel.

Lenin később, a polgárháborút követően többször kitért erre a formációelméleti és egyszerre gyakorlati kérdésre, hogy Oroszországban „több átmeneti periódusra” van szükség, amíg egy többszektörű vegyes gazdaság alapján majd körvonalazódhat az új „társadalomalakulat”, a szocializmus, a kommunizmus alsó foka, amely „nem bevezethető” „minthogy analfabéták vagyunk”.²⁵

Mi maradt a forradalomból?

Az 1920-as évek végére szélesebb társadalmi körökben is világossá vált, hogy az októberi szocialista forradalom „megfagyott”.²⁶ Ennek számos irodalmi dokumentációja is született, hogy példának okáért Ilf–Petrov *Tizenkét székre* utaljak. A szovjet forradalom „modernizációs forradalommá” vagy „bürokratikus ellenforradalommá” „szelídült”, „vadult”, „torzult” vagy egyszerűen „transzformálódott”. Az eltérő megfogalmazások, kifejezések mögött eltérő meggyőződések, elméletek, koncepciók húzódtak-húzódnak meg. Talán Nyikolaj

Usztrjalov, Kolcsak admirális korábbi propagandafőnöke volt az első, aki Lenint az orosz „modernizációs forradalom” hőségévé magasztosította, „az orosz nemzeti hősök panteonjába” emelte, mert, úgymond, Oroszországot a középkorból az új korba repítette. Eszerint, Lenin egyszerre testesíti meg Nagy Pétert és Napoleont, Mirabeau-t és Dantont, Pugacsovot és Robespierre-t.²⁷ Usztrjalov minden elismerése és dicsérete ellenére elhallgatja azt, amiben Lenin és az októberi forradalom valóban történelmileg egészen eredeti dolgot hagyott az utókorra: a szocialista aspektust. Mintha csak napjaink tipikus történeaszét vagy ideológusát előzné meg, aki Október céljait – jobb esetben – egészében besepri az utópiák birodalmába, rosszabb esetben a náciizmust is a nyakába varrja. A szocialista aspektus történeti fennmaradásának legjelentősebb és egyben legmaradandóbb bizonyítéka a szovjet humanista kultúra, amely a forradalommal sosem szakította meg kapcsolatát. Ez az aspektus különösen a nemzetközi baloldal számára volt fontos, mert ebből kiindulva fogalmazta meg kritikáját a szovjet fejlődés eltorzult struktúráival, a GULAG-gal, a bürokratikus önkénnyel szemben.

Az orosz forradalom mindenekelőtt az alsó társadalmi osztályok vágyait emelte ki az utópiák birodalmából sokfelé a világon: az analfabetizmus, a munkanélküliség valamint a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, az ingyenes oktatás és egészségügy megteremtése, a nők kiszabadítása a középkori elnyomatás világából stb. Egy történelmi időpillanatra megformálódott a konkrét lehetősége annak, hogy embermilliók elhiggyék, képesek lehetnek arra, hogy egy humanisztikusabb civilizációt hozzanak létre, amely nyitott az elnyomás nélküli társadalom megvalósítása, a társadalmi önszerveződés, a bérmunka felszabadulása felé.

A forradalom humanista alapértékei: a *szociális szabadság, társadalmi egyenlőség, szövetkezeti-közösségi gazdálkodás* a Föld bármely pontján mai is megragadják az emberek fantáziáját és lelkét. Az októberi forradalom mint történelmi tapasztalat, mint emlékezet a világ *közösségi* átalakításának *módszertanaként*, túlélte magának a(z) (állam)szocializmusnak mint gyakorlati kísérletnek a bukását. Az októberi forradalom egyetemes hatásában döntő impulzusokat adott a nemzeti-felszabadító mozgalmaknak és általában az antikolonialista harcnak, amelynek igazi kifutását a nagy honvédő háborúban aratott győzelem alapozta meg. Mindez nem terelheti el figyelmünket a *forradalom utáni* nagy dilemmáiról, amelyet Lenin – Kljucsevszkij után szabadon – így fogalmazott meg: a barbár viszonyokat Nagy Péter

is barbár eszközökkel söpörte ki. Az utókorra hagyott kérdést, azt hiszem, ma már így kell feltenni: lehetséges-e a barbár viszonyokat nem barbár eszközökkel kisöpörni? A választ nem tudom. Ám arról meg vagyok győződve, hogy strukturális értelemben az új forradalom objektív feltételei – eltérő formákban és érettségben ugyan, de – folytonosan jelen vannak a világrendszer számos régiójában. És ez nem feltétlenül optimista befejezés. Ugyanis az utópia szküllája és az ún. reálpolitika karübdiszé között hajózva, mint tudjuk, csak egy dolog bizonyos: hajózni muszáj.

Jegyzetek

- ¹ Talán nem lépem át az öntömjenézés határát, ha a „fehér foltok” eltüntetésére tett kísérletnek tekintem *A cártól a komisszárokig. Az 1917-es oroszországi forradalmak történetéből* c. kis könyvemet (Budapest, Kossuth, 1987), amelynek irodalomjegyzékében Burdzsalov és Rabinowitch, a magyar Dolmányos István vagy T. H. Rigby, Joffe és N. Dumova, B. Nicolaevsky és P. Avrich jól megférnek egymás mellett.
- ² Sheila Fitzpatrick: *A Spy in the Archives. A memoir of Cold War Russia*. London – New York, I. B. Tauris, 2014.
- ³ Michael S. Melancon and Donald J. Raleigh: *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*. https://slavica.indiana.edu/sites/default/files/bookContent_pdf/Rabinowitch_Introduction.pdf
- ⁴ Vö.: <http://www.sib-science.info/ru/ras/god-ne-dolzhen-24012017>
- ⁵ A magyarországi historiográfia helyzete (is) eltérő volt a szövetséges szomszéd országok többségétől. E problémakör tudatosítása eredeti dokumentumok tükrében már a 80-as évek legelején lehetséges volt: Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különössége*. Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat, 1. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1982.
- ⁶ M. I. Vojekov: Materialnie i szocialno-ekonomiczeszkie predposzilki Ruszszkoj revoljucii. in *Oktyabr 1917: vizovi dlja XXI veka*. Moszkva, 2008. 62–90.
- ⁷ Ez a témakör már a hidegháború periódusában felkeltette a történészek érdeklődését az USA-ban is. Az egyik első könyv e témában: Leopold Haimson: *The Russian Marxists. The origins of Bolshevism*. Cambridge, Harvard University Press, 1955. Az első komoly munka az emigrációban a mensevikek egyik vezető alakjának, Fjodor Dannak a műve (1943): *Proiszhoszdenie bolsevizma*. New York, 1946.
- ⁸ MEM 4. köt. 566.
- ⁹ D. O. Csurakov: Revoljucija i szocialno-ekonomiczeszkoje polozhenie rabocsih (konyec 1917 – 1918 gg.) In: *Oktyabr 1917: vizovi dlja XXI veka*. (Szerk.: A. A. Szorokin), Moszkva, 2008. 213.
- ¹⁰ Lenin jelentős terjedelemben ír erről az Állam és forradalom c. munkájában. Lásd erről Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. 5. fejezet. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.
- ¹¹ LÖM 33. köt. 79.
- ¹² LÖM 33. köt. 59–60.

- ¹³ Uo.
- ¹⁴ LÖM 30. köt. 129.
- ¹⁵ V. ö.: Lenin: Előadás az 1905-ös forradalomról. LÖM 30. köt. 294–298, 301–302.
- ¹⁶ LÖM 30. köt. 309.
- ¹⁷ LÖM 30. köt. 312.
- ¹⁸ Lenin már idézett 1917. januári előadásában így fogalmazott: „Kétségtelen, hogy ez a közelgő forradalom csakis proletárforradalom lehet, mégpedig ennek a szónak még mélyebb értelmében: tartalmát tekintve is proletár, szocialista forradalom. Ez a közelgő forradalom még nagyobb mértékben fogja megmutatni egyrészt azt, hogy csak kemény harccal, vagyis polgárháborúval szabadíthatjuk fel az emberiséget a tőkés iga alól, másrészt pedig azt, hogy csak az osztálytudatos proletariátus léphet és lép fel a kizsákmányoltak óriási többségének vezéréként.” LÖM 30. köt. 311.
- ¹⁹ V. Buldakov: *Krasznaja szmuta. Piroda i posledstvij revoljucionnogo nasilija*. Fond „Prezidentskij tsentr B. N. Eltsina”, Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (2010) c. könyve igazán jól leírja mindezt egy „elitista” elméleti magyarázat keretei között.
- ²⁰ Alighanem az orosz ellenforradalom történetét mindmáig G. Z. Joffe munkássága tartalmazza. Pl.: Joffe, G. Z.: *Kolcsakovszkaja avantjura ejo krah*. Moszkva, Müszl, 1983., továbbá számos más munkája, amelyet azóta írt.
- ²¹ V. ö. P. N. Miljukov: *Rosszija na perelome: Bolevistszkij period russzkoj revoljucii*, Párizs, 1927.
- ²² V. ö. LÖM 50. köt., a jekatyerinburgi és harkovi események megvilágításával, 19. és 456.
- ²³ Lásd erről: Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések, viták tanulmányok*. Eszmélet Könyvtár. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007.
- ²⁴ LÖM 33. köt. 61.
- ²⁵ LÖM 45. köt. Kossuth, 1981. 375.
- ²⁶ Ezt a „megfagyást” Trockij a „sztálini Thermidor” fogalmával írta le, amely végső soron egy új formát, az államszocializmust hívta életre.
- ²⁷ Nikolai Ustrialov: *National-Bolshevizm*, Moscow, Algoritm, 2003, 372–76.